

ДОГОВІРНІ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ ЯК КАТЕГОРІЯ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА

Розглядаються поняття та особливості договірного зобов'язання як категорії цивільного права, розкривається поняття виконання зобов'язання як правового інституту, як процесу і як підстави припинення зобов'язання. Показано особливості господарсько-договірних зобов'язань як різновиду цивільних договірних зобов'язань.

The article deals with the concept and specific features of a contractual obligation as a category of Civil Law. The concept of the fulfillment of an obligation as a legal institute, as a process as well as a ground of termination of economic and contractual obligations as a type of civil contractual obligations are shown.

Зобов'язання (obligatio) з часів римських юристів і до наших днів завдяки своєму значенню в регулюванні цивільних майнових відносин завжди було предметом пильної уваги не лише законодавця, але й представників науки цивільного права. Здійснено чимало наукових досліджень, присвячених окремим аспектам зобов'язального права¹, видано фундаментальні праці², проте низка питань сучасного зобов'язального права, що постали у зв'язку з набранням чинності новим Цивільним кодексом України (зазначимо, що Книга п'ята "Зобов'язальне право" нового ЦК налічує 707 статей, тобто більше половини від усіх статей кодексу) не отримали глибокого теоретичного вивчення й аналізу, що ставить відповідні завдання перед наукою цивільного права.

Системно-структурна побудова норм зобов'язального права, як інституту цивільного права, дає підстави поділяти його на три частини: загальні положення про зобов'язання, загальні положення про договір та окремі види зобов'язань, що, у свою чергу, охоплюють низку тісно пов'язаних між собою субінститутів, виділення яких сьогодні має відповідати структурі й змісту Цивільного кодексу України.

Як зазначає Н.С.Кузнєцова, зобов'язальне право і за своїм значенням у системі цивільно-правових норм, і за обсягом правового матеріалу виходить далеко за межі звичних уявлень про правовий інститут і фактично являє собою структуровану підсистему, підгалузь цивільного права³. За твердженням М.М.Сибільова, зобов'язальне право – одна з найважливіших підгалузей цивільного права, норми якої регулюють широке коло відносин, головне місце серед яких належить відносинам майнового обороту⁴.

З урахуванням системи зобов'язань, закріпленої в Цивільному кодексі, мають здійснюватися і наукові дослідження. Тому при дослідженні, наприклад, проблем виконання договірних зобов'язань необхідно виходити із загальних положень ЦК щодо поняття зобов'язання, його змісту (власне проблема змісту, головним чином, пов'язана з належним виконанням зобов'язання і його забезпеченням), про сторін зобов'язання, про припинення зобов'язання, із загальних положень про договір тощо, а також звертатися до окремих видів зобов'язань, в яких знайшли конкретне втілення загальні положення ЦК про виконання зобов'язання. Саме тому для розуміння принципів та змісту елементів виконання договірних зобов'язань першочергове значення має розуміння поняття та елементів змісту власне зобов'язання з тим, щоб, ідучи від загального до особливого, дослідити специфіку виконання окремих видів зобов'язань.

Цивільний кодекс України вперше визначив зобов'язання як правовідносини, в яких одна сторона (боржник) зобов'язана вчинити на користь другої сторони (кредитора) певну дію (передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо) або утриматися від певної дії, а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку (ч. 1 ст. 509). До цього зобов'язання характеризувалося як правовідносини лише в науковій та навчальній літературі⁵.

До головних особливостей зобов'язання як правовідносини, що дозволяють відрізнити його від інших цивільних правовідносин, загалом належать:

- майновий характер правовідносин на відміну від немайнових цивільних правовідносин;

- протиставлення управнень особі (кредитору) конкретної зобов'язаної особи (осіб), що обумовлює відносний характер зобов'язальних правовідносин на відміну від речових прав, передусім права власності, в якому управнень особі протистоїть невизначене коло зобов'язаних осіб (абсолютний характер правовідносин)⁶. Як зазначає М.М.Сибільов, з огляду на те, що зобов'язання – це відносні, а не абсолютні правовідносини, склад його учасників, предмет і зміст характеризуються визначеністю⁷.

- зобов'язання закріплює (опосередковує) переміщення матеріальних благ (майна, майнових благ), тоді як речові правовідносини закріплюють присвоєння матеріальних благ. Якщо виходити з того, що нормами зобов'язального права оформлюється економічний обіг майна і майнових благ, що мають характер товару (товарообмін), тобто оформлюється динаміка цивільних відносин, то в найконцентрованішому вигляді тим рушійним важелем, що приводить у дію цивільні правовідносини, є виконання зобов'язань;

- для зобов'язання притаманний активний характер поведінки зобов'язаних осіб (обов'язок боржника вчинити певні дії на користь кредитора), тоді як для речових правовідносин характерною є пасивна поведінка (обов'язок утриматися від порушення речових прав)⁸;

- зміст і характер суб'єктивних прав у зобов'язанні обумовлений підставами його виникнення, видом зобов'язання, тоді як у речових правовідносинах суб'єктивні права спираються лише на норми законодавства, якими прямо передбачено види і зміст цих прав⁹.

З легального визначення поняття "зобов'язання" напрошується висновок, що зобов'язання – це правовідносини, які перебувають у статичній, суб'єкти яких мають певні потенції: боржник – у вигляді обов'язку вчинити певну дію (*facere*) або утриматися від певної дії (*non facere, pati*), а кредитор – у вигляді права вимагати від боржника виконання його обов'язку. Як зазначав Г.Ф.Шершеневич, об'єктом зобов'язальних правовідносин є дія, яка водночас становить і зміст зобов'язання¹⁰.

Виконання зобов'язання може розглядатися в трьох аспектах: як правовий інститут, як процес і як підстава припинення зобов'язання¹¹.

1) Як правовий інститут виконання зобов'язання – це сукупність цивільно-правових норм, що регулюють суспільні відносини, які виникають у зв'язку з виконанням зобов'язань (як договірних, так і позадоговірних).

Особливістю інституту виконання договірних зобов'язань у праві України є розпорощеність його норм: по-перше, основоположні норми щодо виконання зобов'язання вміщені в Цивільному кодексі, що дає підстави вважати виконання зобов'язання інститутом зобов'язального права як найбільшої підгалузі цивільного права; по-друге, норми щодо виконання майново-господарських (цивільно-правових за своєю природою) зобов'язань

зань вміщені, зокрема в гл. 22 Господарського кодексу (ст. 193-198), в інших нормативно-правових актах, а також в міжнародних договорах (конвенціях), учасницею яких є Україна; по-третє, цивільні відносини (у тому числі зобов'язальні відносини) відповідно до ч. 1 ст. 7 ЦК можуть регулюватися звичаєм, зокрема звичаєм ділового обороту.

2) Виконання зобов'язання – це процес. Якщо зобов'язання – це правовідносини у статичі, то його виконання – це динамічний стан зобов'язання, завдяки якому реалізуються (здійснюються) права і обов'язки сторін зобов'язання (у § 241 ЦК Німеччини вжито термін *Leistung* – власне виконання як дія (бездіяльність), тобто здійснення, реалізація обов'язку)¹².

Саме при виконанні зобов'язання найповніше розкривається його зміст, оцінюється сукупність дій (бездіяльність) боржника щодо виконання покладених на нього обов'язків з погляду відповідності їх вимогам закону, умовам договору, звичаям тощо, а отже, з погляду визнання виконання належним.

Виконання зобов'язання може бути *активним*, якщо боржник виконує певні, передбачені зобов'язанням дії (передає майно, виконує роботу, надає послугу, сплачує гроші тощо), або *пасивним*, якщо боржник утримується від певної дії. Термін "пасивне виконання", на наш погляд, є більш вдалим для позначення утримання від певної дії, ніж вживаний О.С.Юффе термін "негативна поведінка". Разом з тим, варто погодитися з О.С.Юффе в тому, що утримання від певних дій неодмінно супроводжує активну діяльність боржника, а не замінює її¹³. Інакше кажучи, "чисто негативна поведінка (утримання від вчинення будь-яких дій) може бути лише доповненням або наслідком виконуваної боржником активної функції"¹⁴. У випадку негативного зобов'язання (термін, вжитий К.П.Побєдоносцевим – Т.Б.) особа зобов'язується не робити чого-небудь такого, що вправі була б робити, якби не була зв'язана договором¹⁵.

Вживаючи терміни "активне і пасивне" виконання зобов'язання (виділено нами – Т.Б.), ми відрізняємо їх від активної й пасивної сторони зобов'язання, про які писав ще М.М.Агарков, маючи на увазі під активною стороною зобов'язання право вимоги кредитора, а під пасивною – відповідний обов'язок боржника¹⁶.

3) Виконання зобов'язання є однією з підстав його припинення. Як зазначено в ч. 1 ст. 598 ЦК, зобов'язання припиняється частково або в повному обсязі на підставах, установлених договором або законом. Зокрема, зобов'язання припиняється виконанням, проведенням належним чином (ст. 599 ЦК).

У зв'язку з набранням чинності Господарським кодексом України, що поряд з Цивільним кодексом також вживає термін "зобов'язання", щоправда, іменуючи його господарським зобов'язанням, останнє потребує аналізу з позиції його порівняння і зіставлення з договірним цивільним зобов'язанням. Таке порівняння необхідне, зокрема, для з'ясування меж застосування положень ЦК до господарських зобов'язань.

Категорія господарського зобов'язання своєму виникненню має завдячувати науці господарського права, яка розглядає господарські зобов'язання як одну з фундаментальних господарсько-правових категорій, що відображає зміст особливої правової форми господарських відносин. Сформульоване спочатку доктринально в юридичній літературі¹⁷, а тепер закріплене в деякими модифікаціями, викликаними змінами в економічній системі України) у ст. 173 ГК, визначення поняття господарського зобов'язання дозволяє з'ясувати його основні ознаки, за якими воно відрізняється від зобов'язання цивільно-правового.

Згідно з ч. 1 ст. 173 ГК *господарське зобов'язання* – це зобов'язання, що виникає між суб'єктом господарювання та іншим учасником (учасниками) відносин у сфері господарювання з підстав, передбачених Кодексом, у силу якого один суб'єкт (зобов'язана сторона, у тому числі боржник) зобов'язаний вчинити певну дію господарського чи управлінсько-господарського характеру на користь іншого суб'єкта (виконати роботу, передати майно, сплатити гроші, надати інформацію тощо), або утриматися від певних дій, а інший суб'єкт (управнена сторона, у тому числі кредитор) має право вимагати від зобов'язаної сторони виконання її обов'язку.

З цього визначення випливають наступні ознаки господарського зобов'язання:

- *особливий суб'єктний склад* учасників господарського зобов'язання. Господарське зобов'язання виникає між суб'єктом господарювання та іншим учасником (учасниками) відносин у сфері господарювання. Суб'єкти господарського зобов'язання – *зобов'язана сторона* і *управнена сторона* – це не лише боржник і кредитор, які традиційно характерні для цивільно-правових (майново-господарських – за ГК) зобов'язань, але й суб'єкти організаційно-господарських повноважень;

- *особлива сфера суспільних відносин*, в якій виникають господарські зобов'язання – сфера господарювання;

- *особливі підстави* виникнення господарських зобов'язань. Господарське зобов'язання виникає з підстав, передбачених ст. 174 ГК, які відрізняються від підстав виникнення цивільних зобов'язань, установлених ст. 11 ЦК;

- *особливий характер дій*, що їх зобов'язаний вчинити (або утриматися від певних дій) один суб'єкт на користь іншого. Це дії господарського чи управлінсько-господарського характеру.

Господарські зобов'язання поділяються на два види:

- майново-господарські зобов'язання;
- організаційно-господарські зобов'язання.

Згідно з ч. 1 ст. 175 ГК майново-господарськими визнаються цивільно-правові зобов'язання, що виникають між учасниками господарських відносин *при здійсненні господарської діяльності* (виділено нами – Т.Б.), у силу яких зобов'язана сторона повинна вчинити певну господарську дію на користь другої сторони або утриматися від певної дії, а управнена сторона має право вимагати від зобов'язаної сторони виконання її обов'язку.

Майново-господарські зобов'язання, які виникають між суб'єктами господарювання і негосподарючими суб'єктами – юридичними особами на підставі господарських договорів, називаються в Господарському кодексі господарсько-договірними зобов'язаннями (ч. 1 ст. 179 ГК).

Майнові зобов'язання, які виникають між учасниками господарських відносин, регулюються Цивільним кодексом України з урахуванням особливостей, передбачених Господарським кодексом (абз. 2 ч. 1 ст. 175 ГК).

Як встановлено ч. 2 ст. 175 ГК, суб'єктами майново-господарських зобов'язань можуть бути:

- а) суб'єкти господарювання, зазначені в ст. 55 ГК;
- б) негосподарючі суб'єкти – юридичні особи;
- в) органи державної влади й органи місцевого самоврядування, наділені господарською компетенцією.

Якщо майново-господарське зобов'язання виникає між суб'єктами господарювання або між суб'єктами господарювання і негосподарючими суб'єктами – юридичними особами, зобов'язаною та управненою сторонами зобов'язання є відповідно боржник і кредитор.

Частина 3 ст. 175 ГК містить застереження, згідно з яким зобов'язання майнового характеру, що виникають між суб'єктами господарювання та негосподарючими суб'єктами-громадянами, *не є господарськими* (виділе-

но нами – Т.Б.) і регулюються іншими актами законодавства (ЦК тощо).

Зазначимо, що, відносячи в ч. 2 ст. 55 ГК до суб'єктів майново-господарських відносин філії, представництва, інші відокремлені підрозділи господарських організацій (структурні одиниці), і називаючи відносини, що складаються між структурними підрозділами суб'єкта господарювання, та відносини суб'єкта господарювання з його структурними підрозділами внутрішньогосподарськими відносинами (ч. 7 ст. 3 ГК), ГК навіть не називає обґрунтований в радянській правовій літературі¹⁸ такий вид господарських зобов'язань, як внутрішньогосподарські зобов'язання. І якщо в першому варіанті проекту Господарського (Комерційного) кодексу містилася ст. 221, присвячена укладенню внутрішньогосподарських договорів¹⁹, то в прийнятому ГК навіть ця стаття відсутня.

У ст. 132 ГК, що встановлює особливості статусу відокремлених підрозділів (структурних одиниць) господарських організацій, зазначено, що ці суб'єкти господарювання здійснюють свою діяльність від імені господарських організацій без статусу юридичної особи.

Враховуючи викладене та виходячи зі змісту ст. 2 ЦК, згідно з якою учасниками цивільних відносин є фізичні особи та юридичні особи, доходимо висновку, що філії, представництва та інші відокремлені підрозділи господарських організацій не можуть бути суб'єктами майново-господарських (цивільно-правових за своєю природою) зобов'язань, а тому ч. 2 ст. 175 ГК потребує відповідного коригування: після слів "цього Кодексу" її слід було б доповнити словами "крім філій, представництв, інших відокремлених підрозділів господарських організацій (структурних одиниць)".

Другим основним видом господарських зобов'язань ч. 2 ст. 173 ГК називає організаційно-господарські зобов'язання, якими визнаються господарські зобов'язання, що виникають у процесі управління господарською діяльністю між суб'єктом господарювання та суб'єктом організаційно-господарських повноважень, у силу яких зобов'язана сторона повинна здійснити на користь другої сторони певну управлінсько-господарську (організаційну) дію або утриматися від певної дії, а управнена сторона має право вимагати від зобов'язаної сторони виконання її обов'язку (ч. 1 ст. 176 ГК). Зазначені зобов'язання не є цивільно-правовими, вони не регулюються нормами цивільного законодавства, а тому в цій роботі не розглядаються.

Отже, договірні зобов'язання в цивільному праві – це зобов'язання, що виникають на підставі договору (у де-

яких випадках – судового рішення) і опосередковують як майнові цивільні відносини (договірні цивільно-правові зобов'язання), так і господарсько-виробничі майнові відносини (господарсько-договірні зобов'язання).

Договірні зобов'язання в цивільному праві регулюються, головним чином, нормами ЦК та інших актів цивільного законодавства. Окремі особливості щодо підстав виникнення, змісту, виконання, припинення, розірвання, недійсності господарсько-договірних зобов'язань, як різновиду цивільних договірних зобов'язань, врегульовані також нормами ГК.

¹ Див.: Гридчук Д.М., Олійник В.О. Застава як спосіб забезпечення виконання зобов'язань. – К., 2002; Загоруйко А.И. Обязательства по возмещению вреда, причиненного субъектами гражданского права. – Х., 1996; Кот О.О. Перехід прав кредиторів: Історія. Теорія. Законодавство. – К., 2002; Лавров Д.Г. Денежные обязательства в российском гражданском праве. – СПб., 2001. ² Див.: Новицкий И.Б., Лунц Л.А. Общее учение об обязательствах. – М., 1950; Иоффе О.С. Обязательственное право. – М., 1975. – С.8; Зобов'язальне право: теорія і практика / О.В.Дзера, Н.С.Кузнєцова, В.В.Луць та ін.; За ред. О.В.Дзери. – К., 1998. ³ Див.: Кузнєцова Н. Принципи сучасного зобов'язального права України // Укр. комерційне право. – 2003. – № 4. – С.9; Див.: Гражданское право / Отв. ред. М.К.Сулейменов, Ю.Г.Басин. – Алматы, 2000. – Т. I. – С.559. ⁴ Див.: Кодифікація приватного (цивільного) права України / За ред. А.Довгєрта. – К., 2000. – С.218. ⁵ Див.: Синайский В.И. Русское гражданское право. – М., 2002. – С.293-294; Новицкий И.Б., Лунц Л.А. Знач. пр. – С.35; Зобов'язальне право: теорія і практика. – С.7-8. ⁶ Цю ознаку Г.Ф.Шершеневич називав визначеністю осіб зобов'язального правовідношення. Див.: Шершеневич Г.Ф. Курс гражданского права. – Тула, 2001. – С.346; С.К.Май виділяв зобов'язання з позитивним змістом (їхнім змістом є дії в прямому розумінні) і зобов'язання з негативним змістом, які полягають в обов'язку боржника утриматися від вчинення тієї або іншої дії. Май С.К. Очерк общей части буржуазного обязательства. – М., 1953. – С.21-22. ⁷ Див.: Кодифікація приватного (цивільного) права України. – С.218. ⁸ Див.: Иоффе О.С. Знач. пр. – С.5-6; Зобов'язальне право: теорія і практика. – С.8-9; Гражданское право. – Т. I. / Отв. ред. М.К.Сулейменов, Ю.Г.Басин. – С.561-562. ⁹ Див.: Цивільне право України: У 2 т. / За ред. Я.М.Шевченко. – Т. 1. Загальна частина. – К., 2003. – С.458. ¹⁰ Див.: Шершеневич Г.Ф. Курс гражданского права. – С.346. ¹¹ Див.: Сейтмушта А. Понятие исполнения обязательства // Актуальные проблемы частного права: Материалы междунар. науч.-практ. конф. (в рамках ежегодных цивилистических чтений). – Алматы, 23-24 мая 2002 г. / Отв. ред. М.К.Сулейменов. – Алматы, 2003. – С.285-288. ¹² Див.: Жалинский А., Рерихт А. Введение в немецкое право. – М., 2001. – С.334-335. ¹³ Див.: Иоффе О.С. Знач. пр. – С.8. ¹⁴ Там само. – С.13-14. ¹⁵ Див.: Победоносцев К.П. Курс гражданского права: В 3 т. / Под ред. В.А.Томсинова. – М., 2003. – Т. 3. – С.16. ¹⁶ Див.: Агарков М.М. Избранные труды по гражданскому праву: В 2 т. – М., 2002. – Т. I. – С.177. ¹⁷ Див.: Танчук И.А., Ефимочкин В.П., Абова Т.Е. Хозяйственные обязательства. – М., 1970; Хозяйственное право. Общие положения / Под ред. В.В.Лаптева. – М., 1983. – С.175-215. ¹⁸ Див.: Хозяйственное право. Общие положения. – С.204-208; Хозяйственное право / Под ред. В.В.Лаптева. – М., 1983. – С.168-171. ¹⁹ Див.: Господарський (Комерційний) кодекс України. Проект. – К., 1995.

Надійшла до редколегії 12.10.03

Г.І.Балюк, д-р юрид. наук, проф., О.В.Єлісєєва, асп.

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ВИРІШЕННЯ СУДАМИ СПОРІВ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ ЗВЕРНЕННЯМ СТЯГНЕННЯ НА ЗЕМЕЛЬНУ ДІЛЯНКУ (ЯК ПРЕДМЕТ ІПОТЕКИ) НА ВИМОГУ КРЕДИТОРА

Розглядаються особливості вирішення судами спорів, які раніше не були відомі українському судочинству: спорів, які пов'язані із зверненням стягнення на земельну ділянку (як предмет іпотеки) на вимогу кредитора.

The article deals with peculiarities of adjudication by the courts of disputes that were previously unknown in Ukrainian judicial proceedings and which are related to taking recourse, on creditor's demand, upon land parcels that were used as a mortgage.

Пункт 1 ст.158 ЗК України містить вичерпний перелік органів, компетентних розглядати земельні спори¹. Це – суди, органи місцевого самоврядування, органи виконавчої влади з питань земельних ресурсів.

Згідно зі ст. 125 Конституції України система судів загальної юрисдикції в Україні побудована за принципом територіальності та спеціалізації. Статтею 20 Закону України "Про судову систему" закріплена наступна система судів загальної юрисдикції: місцеві суди, апеляційні

суди, вищі спеціалізовані суди, Верховний Суд України. Згідно з п. 2 ст. 124 Конституції України юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі. З метою захисту права власності на землю та забезпечення стабільності адміністративно-територіального устрою в п. 2 ст. 158 ЗК України визначено спори, які мають розглядатися виключно судом. Судом, зокрема, розглядаються: